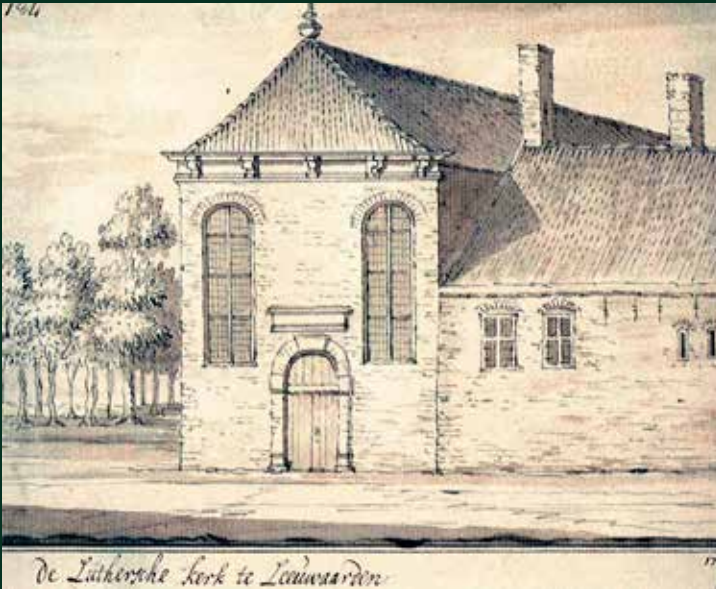

De lutherse kerken in Fryslân

Tekening Lutherse kerk in Leeuwarden in 1723 door Stellingwerf

De hamerslagen waarmee Maarten Luther op 31 oktober 1517, nu 500 jaar geleden, zijn 95 stellingen aan de kerkdeur te Wittenberg nagelde, worden algemeen gezien als het begin van de Reformatie. Toch waren het de calvinisten en de doopsgezinden die als eersten het protestantisme naar Fryslân brachten. In de loop van de zestiende eeuw gingen de meeste kerken over in protestantse handen. De Nederduits Gereformeerde kerk werd in 1581 de officiële kerk in de Nederlanden, andere geloofsuitingen werden oogluikend toegestaan.

In deze sfeer kwamen rond 1650 de eerste lutheranen Fryslân binnen. Vanuit het zuiden kwamen zij via handel en scheepvaart. In Amsterdam was al een grote lutherse gemeenschap, deels afkomstig uit Vlaanderen, bestaande uit kooplui die na de val van Antwerpen in 1585 naar Amsterdam vluchtten. Via Edam, Hoorn en Enkhuizen kwamen zij ook in Harlingen terecht. De belangrijkste instroom van lutheranen kwam echter uit Duitsland: vaklui, handelaren en veel militairen. De Friese stadhouders betrokken hun soldaten vaak uit Duitsland; deze vestigden zich overwegend in Leeuwarden. De derde lutherse instroom bestond uit Scandinaviërs en Duitsers die kwamen studeren aan de universiteit van Franeker. Toen 31 Duitse, Zweedse en Deense studenten in 1650 een verzoek tot de Friese Statenvergadering richtten om een lutherse gemeente te stichten werd dit afgewezen. De autoriteiten waren o.a. beducht voor uitbreiding van de lutherse leer, disputen over “ergerlijke lutherse dwalingen” en nationalistische tendensen bij de buitenlandse studenten.

Het lutheranisme wijkt in wezen weinig af van de andere protestantse stromingen. Men leest dezelfde Bijbel, men huldigt grotendeels dezelfde opvattingen. Daarom hebben de lutheranen zich met andere

kerkgenootschappen in 2004 verenigd in de Protestantse Kerk in Nederland. De lutherse eredienst heeft een sterk liturgische inslag, er is veel ruimte voor zang en muziek. Een belangrijk kenmerk is ook het algemeen priesterschap van alle gelovigen.

EVANGELISCH LUTHERSE GEMEENTE LEEUWARDEN
Rond 1650 waren er in Leeuwarden al lutheranen. Zij kwamen aanvankelijk in huisgemeenten bijeen, o.a. aan het Zaailand. Toen in 1672 de doopsgezinden een grotere vrijheid van godsdienst kregen hoopten de lutheranen een eigen kerk te mogen bouwen. In 1677 verkregen zij een stukje grond in eigendom aan de zuidzijde van de Nieuwe Oosterstraat. Jonkheer Andreas Möller, ritmeester in dienst van de stadhouder en geboren in Hamburg, fourneerde het geld. In 1680 begon men te bouwen, maar de autoriteiten grepen in: het gebouwde moest terstond worden afgebroken. Toen de luthersen steun zochten bij o.a. de Zweedse ambassadeur keerde het tij: de Friese Staten gingen om en het Leeuwarder stadsbestuur kon vergunning geven voor de bouw van een lutherse kerk, zij het zonder toren. Klokken mochten er niet geluid worden. De lutherse gemeente telde toen 300 à 400 zielen. Van dit eerste kerkje, gebouwd in 1681, rest slechts één tekening, gemaakt in 1723 door Jacobus Stellingwerf. In het archief is nog de akte te vinden waarbij jonkheer Möller de kerk in 1681 aan de lutherse gemeente schonk. De weldoener is geëerd met een rouwbord dat nog steeds de lutherse kerk siert en hij is bijgezet in een grafruimte onder de kerk. Bij de restauratie van de huidige kerk in 2017 zijn de fundamenten van dit oude kerkje, groot 7 x 16 m, teruggevonden onder de vloer.

Het ledental van de Evangelisch lutherse Gemeente was in 1773 gegroeid tot 600 à 700 zielen. Vergroting van het kerkgebouw bleek nodig. De oude kerk werd

gesloopt en ter plaatse een nieuwe gebouwd. Het werd een zaalkerk met topgevel, gewelf en aan beide zijden kraken en balustrades, rustend op zes Toscaanse kolommen. Het metselwerk werd gegund aan aannemer Ybele Fokkes en het timmerwerk aan Willem Groeneveld. Aangenomen wordt dat de Leeuwarder stadstimmerbaas J. Nooteboom de architect van de nieuwe kerk geweest is. In het voorjaar van 1774 is de bouw gestart. Nauwelijks begonnen, bedacht men dat de kerk eigenlijk nóg wat groter moest worden. Er kwamen aanvullende bestekken voor metsel- en timmerwerk. Tegelijk werd het reeds bestaande orgel vergroot, door Johan Gottlob Walter, orgelbouwer te Akkrum. Door deze uitbreiding werd het orgel zwaarder en moest er een zevende kolom onder geplaatst worden; beschreven in een meerwerkbestek. De bestekken beliepen bij elkaar f 6.434,- exclusief het schilderwerk. De kerk, ongeveer 21 m lang en 10,5 m breed, is begin 1775 opgeleverd.

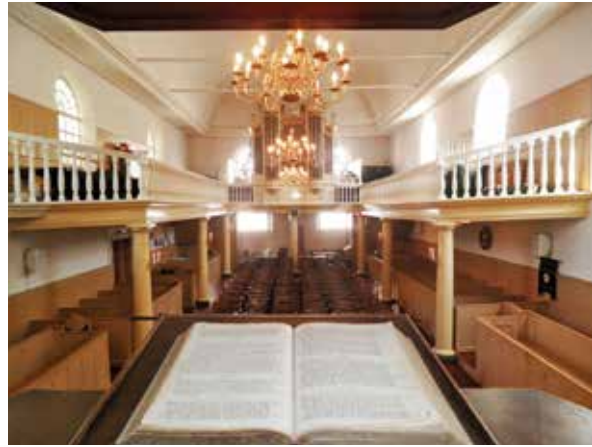

Kerk en kosterij Nieuwe Oosterstraat 28-30 Leeuwarden

De nieuwbouw moet alles met elkaar toch nog f 11.000,- gekost hebben. De leden van de lutherse gemeente droegen f 500,- bij en de Leeuwarder ingezetenen f 1.500,-. Het grootste deel, f 9.000,-, is geschonken door de leden van de lutherse gemeente te Amsterdam. De dankbaarheid jegens de Amsterdammers is tot uitdrukking gebracht in een gevelsteen met rococo-omlijsting, stijl Louis XV, gemaakt door de beeldhouwer Dirk Embderveld.

Het kerkgebouw is een Rijksmonument. De kansel dateert van 1774 en is gemaakt door Willem Groeneveld, de rococo-versiering door Dirk Embderveld. Koperen kandelaars sieren de zes kolommen onder de kraken. De drie koperen kroonluchters zijn in 1969 aangebracht. De kerk heeft een houten vloer. In 1888 is de kap van de kerk vernieuwd. De consistoriekamer werd in 1880 opgeknapt en in 1894 is er een nieuwe neo-renaissance gevel voor de kosterij geplaatst door de bekende architect W.C. de Groot. De kosterij is aangemerkt als Leeuwarder gemeentelijk monument.

Het interieur van de lutherse kerken in Nederland ademt de sobere sfeer die de protestantse kerken in Nederland kenmerkt. Dit in tegenstelling tot de fraaie kunstuitingen in de lutherse kerken in Duitsland en in

Interieur van de Evangelisch Lutherse kerk te Leeuwarden. Foto auteur

Scandinavië. Bedacht moet worden dat in die landen geen Beeldenstorm heeft plaatsgehad; de oorspronkelijke rooms-katholieke versiering is daar bij de overgang naar het lutheranisme bewaard gebleven.

Anno 2017 zijn de lutherse kerk in Leeuwarden en naastliggende kosterij nog volop in gebruik. Iedere zondag is er een lutherse dienst. De kerk wordt frequent verhuurd voor muzikale en culturele evenementen.

Huidige aanblik kerkgebouw en kosterij te Leeuwarden. Foto auteur

HARLINGEN, EVANGELISCH LUTHERS

De eerste lutheranen in Harlingen waren nog ingeschreven in de lutherse gemeente Enkhuizen. Men kwam bijeen aan huis bij één der lidmaten. Van het pand Heiligeweg nr. 9 wordt bijvoorbeeld aangenomen dat hier lutheranen gekerkt hebben, getuige de gevelstenen met de kenmerkende lutherse zwanen en het jaartal

Het pand Heiligeweg nr. 9 met de lutherse zwanen. Foto auteur

1646. Omstreeks 1660 is er sprake van een zelfstandige lutherse gemeente.

Vanaf 1710 huurden de lutheranen een kerkgebouw van de doopsgezinden aan de Wortelhaven, een in 1864 gedempte gracht die tegenwoordig Simon Stijlstraat heet. In 1739 kochten twee welgestelde lutheranen, Klaas Dirk Rave en Caye Slaapkool, dit kerkgebouw voor 350 Carolus guldens. Uiteindelijk schonken Klaas Dirk Rave en mevrouw Anna Ransen, de weduwe van Caye Slaapkool, de kerk in 1756 aan de lutherse gemeente.

In 1763 trad ds. Johann Wilhelm Feritz als voorganger aan. De kerk was toen bouwvallig en er was geen pastorie: de voorganger moest inwonen bij één der lidmaten. Ds. Feritz begon geld in te zamelen om 1) reparaties aan de kerk uit te voeren, 2) een pastorie te bouwen en 3) om zo snel als mogelijk een geheel nieuwe kerk te bouwen. In 1764 ondernam hij een reis naar Amsterdam om aldaar te collecteren. Een eerste collecte bracht f 200,- op. Daarmee werd de kerk gerepareerd en werd naast de kerk in 1765 een pastorie gebouwd. Daarna is verder ge-collecteerd bij lutherse gemeenten in den lande en ook in Duitsland: in totaal is f 4.273,- opgehaald. Daarmee kon de bouw van een nieuwe kerk beginnen die in 1774 gereed is gekomen. Blijkens de eindafrekening van ds. Feritz in 1774 heeft die kerk f 3.145,- gekost. Er bleef dus ongeveer f 1.100,- over; hiervoor is een huis aan de Grote Ossenmarkt in Harlingen gekocht.

Kerk en pastorie zijn te zien op een foto die genomen moet zijn tussen 1864, het jaar waarin de Wortelhaven gedempt werd, en 1879 toen de kerk gesloopt en opnieuw opgebouwd is. Het kerkgebouw lijkt op de nieuwbouw die in 1879 op deze plek verrezen is.

Nadat in 1869 de voorganger overleed, werd in 1870 met algemene stemmen de proponent ds. Ferdinand Domela Nieuwenhuis beroepen. Deze charismatische voorganger trof een kleine gemeente aan met slechts 30 lidmaten. Reeds na één jaar vertrok hij weer, naar Beverwijk. In 1879 verliet hij de kerk om zich, als socialistisch activist, later anarchist, geheel te wijden aan de politiek.

Rond 1878 nam het ledental van de Evangelisch-Lutherse gemeente Harlingen ineens toe door de overkomst van

De kerk van 1774, links van de kerk de pastorie. De Wortelhaven is al gedempt

ruim 200 Hervormden. Oorzaak daarvan was een plotse koerswijziging binnen de Hervormde kerk: na een jarenlange vrijzinnige traditie werden in dat jaar twee orthodox denkende predikanten benoemd. Met 240 lidmaten bleek de lutherse kerk te klein. Daarom werd in 1878 besloten de bestaande kerk en pastorie te slopen en daarvoor in de plaats een grotere kerk te bouwen. Men schatte dat daarvoor f 25.000,- nodig zou zijn, waarvoor de kerkenraad, daartoe gemachtigd door de Lutherse Synode, een lening mocht afsluiten. De aanbestedingssom bleek uiteindelijk f 11.175,-. De kerk werd gebouwd door aannemer Schiere te Boornbergum onder architectuur van de gebroeders J. en S. Posthuma. Het bestek vermeldt als afmetingen van de kerk 19,80 bij 8,70 m. Het dak was van zink. Er kwamen twee ingangen: één voor de kerkgangers aan de noordzijde en één voor dominee en kerkenraad aan de zuidzijde. In de kerk werd een rondgaande kraak geconstrueerd. Het gebouw is in neo-gotische stijl opgetrokken, een variant op de Engelse "perpendicular style." Er is bijzonder snel gewerkt: in januari 1879 werd het werk aanbesteed, in april begon men en reeds in oktober van dat jaar werd de nieuwe kerk ingewijd!

De kerk van 1879

In 1972 is de Evangelisch-Lutherse Gemeente Harlingen gefuseerd met de zuster gemeente in Leeuwarden en is het kerkgebouw aan de Simon Stijlstraat verkocht. Thans is er een boetiek van het Leger des Heils in gevestigd, waarboven appartementen.

De Hersteld Evangelisch Lutherse kerk in Harlingen

HARLINGEN, HERSTELD EVANGELISCH-LUTHERS

Een theologisch geschil leidde in 1791 tot een scheuring in de lutherse gemeenschap te Amsterdam. Orthodox denkenden stichtten een Hersteld Evangelisch-Lutherse kerk. In Harlingen ontstond zo naast de Evangelisch-Lutherse Gemeente in 1801 ook een Hersteld Evangelisch-Lutherse Gemeente. De Herstelden kochten voor f 820,- een pand aan de Grote Ossenmarkt 17 en verbouwden dat tot kerk. In 1886 werd deze kerk grondig gerenoveerd voor f 615,-.

Na de Tweede Wereldoorlog bleken de tegenstellingen tussen Evangelisch-Luthers en de Hersteld Evangelisch-Luthers grotereels te zijn afgevlakt. Dit leidde in 1952 tot hereniging van de lutherse gemeenschappen, zowel in Harlingen als ook landelijk. Het Hersteld Lutherse kerkgebouw is daarna verkocht. Thans is er een drive-in woning in gevestigd.

WORKUM

Reeds in 1718 wordt melding gemaakt van lutheranen in Workum. Regelmatig bezochten de lutherse voorgangers uit Harlingen hun geloofsgenoten in Workum. Bekend is dat de Workumers in het begin van de 19^e eeuw met Pasen naar Harlingen gingen om daar het Avondmaal te vieren. In 1800 woonden er in Workum 33 lutherse lidmaten, rond 1820 waren er nog 5, maar in 1841 was het aantal weer gestegen tot 41. Daarmee ontstond er behoefte aan een eigen gemeente. Met steun van de Evangelisch-Lutherse Synode werd een gebouwtje aan het Noard gekocht van “Het Nut” en ingericht als kerk.

Lutherse kerk te Workum (uiterst rechts)

Na 1848 daalde het ledental snel. In 1863 werd de gemeente opgeheven en de kerk verkocht. In het pand werd een “School met de Bijbel” gehuisvest, later is het gesloopt. Anno 2017 staat op deze locatie het Jopie Huisman Museum; een modern boograam boven de entree herinnert nog aan de lutherse kerk die hier gestaan heeft.

DE FILIAALGEMEENTEN AMELAND EN BALK

Vormden de lutheranen in Workum een filiaalgemeente tot hun verzelfstandiging in 1841, in Balk was in de 18e eeuw eveneens een filiaal. Bekend is dat in 1730 hier een Harlinger predikant voorging en in 1754 een predikant uit Leeuwarden. In die tijd bestond er ook op Ameland, te Nes en Ballum, een lutherse gemeenschap, die bediend werd vanuit Leeuwarden. Twee of drie maal per jaar werd een er lutherse dienst gehouden in de Hervormde kerk van Ballum. Later zijn de lutheranen aldaar opgegaan in de Hervormde kerk.

Anno 2017 wonen de lutheranen verspreid over heel Fryslân, met nu als centrum de Lutherse kerk te Leeuwarden.

N.P. Pellenburg is gepensioneerd hoofdingenieur van Rijkswaterstaat.

Literatuur

- C.C.G. Visscher *Geschiedenis van de Hersteld Evangelisch-Lutherse Gemeente Harlingen*, 1939
 G.J. Lindijer *Iets over de geschiedenis van de Evangelisch-Lutherse Gemeente Harlingen*, 1944
 M.W.S. Cramer *Lutheranen in Friesland*, 1984
 B. van Haersma Buma *De Evangelisch-Lutherse gemeente te Workum*, 2000
 K.G. Van Manen et al *Lutheranen in de Lage Landen*, 2011
 N.P. Pellenburg *Drie eeuwen Lutherse kerken in Harlingen*, 2016

Dankwoord

Dank wil ik uitspreken aan mevrouw J. Otten van het Harlinger Gemeente Archief, de heer L. van der Laan van de afdeling Monumentenzorg van de Gemeente Leeuwarden en de heer G. Twynstra van de Stichting Warkums Erfskip. Zij hebben mij gesteund bij mijn zoektocht door de historie.